

УДК 81'286'135

Колесник В. О.

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНВЕРГЕНЦІЮ МОВ БАЛКАНСЬКОГО МОВНОГО СОЮЗУ

У статті досліджуються балканські мови як типовий приклад схожого розвитку мов, ілюструючи поняття мовного союзу, і типовий приклад конвергенції – контактної та субстратної. Основна мета вивчення мов, що входять до складу Балканського мовного союзу, – з'ясувати, як різні за походженням форми увійшли до єдиної моделі. Отже, термін «мовний союз» необхідний для позначення схожого розвитку різних мов. Центром, ядром конвергентних потоків під час творення Балканського мовного союзу були албанська, румунська та болгарська мови; грецька, сербська, хорватська й турецька залишались на периферії.

Формуванню Балканського мовного союзу сприяли такі фактори: палеобалканський етнолінгвістичний субстрат, етнокультурний адстрат (турецький, романський), двомовність і багатомовність, фактор часу, території, демографічний фактор, культурно-історичний, народна творчість та звичаєва культура – найнадійніший шлях до конвергенції культур. Найбільш типовими рисами Балканського мовного союзу є такі: подібність артикуляційної бази, наявність типової гласної «ъ», аналітичний спосіб творення компаратива та суперлятива (вищого ступеня порівняння прикметників), наявність постпозитивного артикля, звуження використання інфінітива, наявність да-конструкцій, зміцнення родового й давального відмінків, наявність репризи – подвійного додатку, численні спільні лексичні елементи, здебільшого запозичені з грецької чи турецької мов, велика кількість мовних кальок тощо.

Ключові слова: Балканський мовний союз, болгарська мова, балканізми, контактна та субстратна конвергенція, білінгвізм.

Колесник В. А. К вопросу о конвергенции языков Балканского языкового союза

В статье исследуются балканские языки как типичный пример подобного развития языков, иллюстрируя понятие языкового союза, и типичный пример конвергенции – контактной и субстратной. Основная цель изучения языков, которые входят в состав Балканского языкового союза, – выяснить, как разные по происхождению формы пришли к единой модели. Таким образом, термин «языковой союз» необходим для определения похожего развития разных языков. Центром, ядром конвергентных потоков при образовании Балканского языкового союза были албанский, румынский и болгарский языки; греческий, сербский, хорватский и турецкий остаются на периферии.

Формированию Балканского языкового союза способствовали такие факторы: палеобалканский этнолингвистический субстрат, этнокультурный адстрат (турецкий, романский), двуязычие и многоязычие, фактор времени, территории, демографический фактор, культурно-исторический, народное творчество и обрядовая культура – самый надежный путь конвергенции культур.

Наиболее типичные черты Балканского языкового союза таковы: похожесть артикуляционной базы, наличие типичной гласной «ъ», аналітический способ образования форм компаратива и суперлятива (высшей и сравнительной степени прилагательных и наречий), наличие постпозитивного артикля, сужение употребления форм инфинитива, наличие да-конструкций, смешение родительного и дательного падежей, наличие репризи – удвоенного дополнения, многочисленные общие лексические элементы, преимущественно заимствованные из греческого или турецкого языков, огромное количество языковых калек и другие.

Ключевые слова: Балканский языковой союз, болгарский язык, балканизмы, контактная и субстратная конвергенция, билингвизм.

Kolesnik V. A. For the question of convergence of the Balkan Language Union's languages

The article researches the Balkan languages as a typical example of a similar development of languages, illustrating such concept as a "linguistic union", and are a typical example of convergence – contact and substrate. The main goal of researching languages that are part of the Balkan Language Union is to find out how forms differently origin came to an integrated model. Thus, the term language union is necessary for determination of the similar development of different languages. The center, the core of the convergent flows in the formation of the Balkan Language Union were the Albanian, Romanian and Bulgarian languages; Greek, Serbian, Croatian and Turkish remain on the periphery.

The formation of the Balkan Language Union was facilitated by such factors as paleobalkan ethnolinguistic substratum, ethnocultural adstratus (Turkish, Romance), bilingualism and multilingualism, time, territory, demographic factors, cultural and historical, folk art and ritual culture are the most reliable way of cultural convergence.

The most typical features of the Balkan Language Union are: the similarity of the articulatory base, the presence of a typical vowel "ъ", the analytical way of forming forms of the comparative and superlative degrees (the superlative and comparative degree of adjectives and adverbs), the presence of a postpositive article, the narrowing of the use of infinitive forms, the presence of da-constructions, the mixing of the genitive and dative cases, the presence of a reprise – doubled complement, numerous common lexical elements mainly borrowed from the Greek or Turkish languages, a huge amount of linguistic invalids etc.

Key words: Balkan language union, Bulgarian language, Balkanisms, contact and substrate convergence, bilingualism.

Відомий болгарський мовознавець Светомир Іванчев назвав болгарську мову класичною та екзотичною. Класичною, тому що це перша писемна мова слов'ян, а екзотичною, тому що це єдина аналітична мова серед усіх слов'янських, у якій є артикль, вона не має відмінків, є да-конструкції на місці інфінітиву та інші мовні явища, які з'явилися у болгарській мові під впливом інших балканських мов, які входять нині до Балканського мовного союзу [3, с. 3].

Основна мета вивчення мов, що входять до складу Балканського мовного союзу, – з'ясувати, як різні за походженням форми увійшли до єдиної моделі. Отже, термін «мовний союз» необхідний для позначення схожого розвитку різних мов. Балканські мови є типовим прикладом схожого розвитку мов у результаті інтенсивних мовних контактів, ілюструючи поняття мовного союзу, і є типовим прикладом конвергенції – контактної та субстратної.

Головною причиною виникнення мовного союзу є структурно глибока й тривала в часі мовна інтерференція, тобто різні форми двомовності, субстрату, адстрату та суперстрату, які виявляють себе на різних рівнях мовної структури. Мовний союз нерідко образно кваліфікують як «зупинений на півшляху рух мов до інтеграції» [2, с. 401].

Для позначення характерних рис, загальних для всіх балканських мов, Х. Сандфельд у дослідженнях “Balkanfilologien” та “Linguistique balkanique” використав термінологічне окреслення «мовна єдність». У 1928 р. на I Міжнародному з'їзді лінгвістів у Гаазі М. Трубецької запропонував виділити мовні групи двох типів – мовну сім'ю та мовний союз. На його думку, балканські мови є типовим прикладом мовного союзу.

Учення про мовні союзи (*глотосиндесм, лінгвоунія*), засновником якого є М. Трубецької, виникло на ґрунті спостережень над спільними рисами в генетично не близькоспоріднених мовах Балкан. Мовними союзами він називає мовні групи, що «складаються з мов, які виявляють велику схожість у синтаксичній і морфологічній структурі, а також значний збіг у ділянці культурної лексики та, крім того, подібність у складі звукової системи, проте при цьому не мають жодних систематичних звукових відповідників, жодних збігів у звуковій структурі морфологічних елементів і жодної спільності в основній лексиці», на відміну від мов, які характеризуються помітною спільністю основної лексики, демонструють постійні звукові відповідності, а тому належать до однієї сім'ї мов [8, с. 29]. Як приклад учений наводить болгарську мову, що належить, з одного боку, до слов'янської родини (разом із сербською, хорватською, польською, російською, українською тощо), а з іншого – до балканського мовного союзу (разом із новогрецькою, албанською та румунською) [8, с. 30].

Витоки цього мовного об'єднання сягають глибини часу. Можна припустити, що вже в ранній античний період під впливом грецької мови й латини склався мовний союз, до складу якого входили фракійська, дакійська, фригійська, македонська та іллірійська мови, причому перші три утворили ядро цього союзу. На цей напівеллінізований, напівлатинізований етнічний пласт згодом наклалися слов'янські, а далі й турецькі елементи. Із цього моменту починається активна взаємодія балканських мов, що особливо посилилась у часи Османської імперії. Двома-трьома мовами володіли майже всі [2, с. 409]. Так, упродовж трьох тисячоліть склалось те чудове мовне об'єднання, яке ми називаємо Балканським мовним союзом (далі – БМС). Усі балканські мови, живі та мертві, різною мірою вплинули на формування цього союзу.

Формуванню балканського мовного союзу сприяли, на думку балканологів [6, с. 408], такі

фактори:

- фактор часу – мовна та культурна взаємодія здійснювалась упродовж багатьох століть;
- фактор території – лінгвокультурні контакти проходили на відносно обмеженій території;
- демографічний фактор – компактне розселення балканських народів;
- культурно-історичний фактор – наявність високорозвинених престижних культур із багатовіковою історичною традицією (греко-візантійська, римсько-романська, слов'янська);
- вплив палеобалканського етнолінгвістичного субстрату – палеобалканської етнолінгвістичної спільноти, що передувала, а потім стимулювала появу сучасної балканської єдності;
- вплив етнокультурного адстрату (турецького, романського) – усі балканські культури мають відбиток цих двох культур, які деякий час були домінуючими на Балканах;
- двомовність і багатомовність – один із найважливіших чинників зближення в мисленні та побуті;
- вплив фольклору та народних звичаїв – народна творчість і звичаєва культура є найнадійнішим шляхом до конвергенції культур.

До цих чинників необхідно долучити, на нашу думку, також вплив християнської релігії, яка надає особливого однакового відтінку етнокультурним елементам усіх балканських народів (крім албанців). М. Трубецької зазначає: «Кожен народ, що прийняв християнство, повинен перебудувати свою культуру таким чином, щоб її елементи не суперечили християнству» [8, с. 159].

Поняття «мовний союз» актуалізує проблему кола мов, що входять до БМС. М. Трубецької окреслював БМС таким колом мов: болгарська, грецька, румунська та албанська [8, с. 30]. Центром, ядром конвергентних потоків, на його думку, були албанська, румунська та болгарська мови; грецька, сербська, хорватська й турецька залишались на периферії.

У розв'язанні цього питання існують об'єктивні труднощі: низка балканізмів притаманні мовам, які лише історично й географічно пов'язані з Балканським півостровом. Так, турецька мова в лінгвістичному відношенні не є балканською, хоча відіграла певну роль у формуванні БМС. Тому окремі автори відносять турецьку та сербську до периферійних балканських мов [1, с. 16]. До БМС традиційно відносять румунську, незважаючи на те, що основна територія її функціонування розташована поза Балканами.

На думку В. Георгієва, грецька мова в конвергентних процесах на Балканах зберігає периферійне положення, тоді як болгарська, румунська та албанська утворюють ядро БМС. Незважаючи на це, грецька мова щодо ролі в БМС не може бути прирівняна до сербської, тому що інакше створи-

лося б хибне уявлення про внутрішні відношення між балканськими мовами та порушилася б ясність і точність поняття «мовний союз» [2]. Синтаксис грецької мови значною мірою вплинув на болгарську мову саме в той вирішальний період її розвитку, коли відбувалась її якісна трансформація, і це зумовило її сучасний стан.

Г. Шаллер за ступенем *балканізованості* розмежовує балканські мови на два типи, при цьому відносячи грецьку й сербохорватську до «другорядних» через відсутність вокалу «ъ» та постпозитивного артикля [11, с. 191].

Зауважимо, що поняття БМС формувалось понад сто років тому. За цей час істотно змінилось бачення мовних фактів, які нині вимагають перегляду й уточнення.

Що стосується мов, які утворюють БМС, то у вузькому смислі слова до них ми відносимо лише албанську, болгарську, македонську та румунську мови. Грецька безсумнівно вплинула на створення цієї єдності. Турецька мова входить у цей союз остільки, оскільки з іншими балканськими мовами її зв'язують лексичні відношення.

Важливою є класифікація мов БМС, яку запропонував Г. Шаллер, відповідно до кількості балканізмів у мові. На цій підставі автор поділяє балканські мови на три групи. Першу групу творять балканські мови, у яких кількість балканізмів настільки висока, що їх можна назвати ядреними мовами БМС (албанська, болгарська, македонська й румунська). Другу групу творять мови, які входять у периферійну зону БМС (грецька, сербська, частково хорватська – штокавське наріччя). Третя група – це мови, у яких не виявлено спільних із балканськими мовами рис (турецька), а також словенська та угорська, які територіально перебувають поза Балканським півостровом [11]. Питання про мови третьої групи значною мірою дискусійне в балканології; до неї варто було б долучити також українські карпатські говірки [7, с. 9].

На думку Г. Шаллера, цей поділ орієнтує на те, де треба шукати виникнення мовних балканізмів: балканські мови першого рангу мали бути історичним вихідним пунктом; балканізми мов другого рангу – наслідок випромінювання мовних явищ балканських мов першого рангу. При цьому в кожній із балканських мов є діалекти з найбільш високим ступенем балканізації: південно-албанський (тоскійський), південно-західні болгарські говори, північні грецькі говори, арумунський і мегленорумунський діалекти [1, с. 12]. До них варто віднести також призренсько-тимочські говори, чії особливості (редукція ненаголошених голосних, заміна інфінітива, дублювання додатка (редуплікація), аналітичні форми ступенів порівняння прикметника, постпозитивний артикль) визначають його як говір балканського типу, і што-

кавські говори Сербії, які більше балканізовані, ніж чакавські та кайкавські [5].

Найбільш балканізовані говори грецької, болгарської, албанської та румунської мов окреслюють спільний ареал, де балканізми мають найбільшу концентрацію та, віддаляючись від них, поступово зникають; цей ареал розташований у Південно-західній Македонії, проте, на думку П. Асенової, до нього можна віднести також деякі сусідні території – Південну Албанію та Епір [1, с. 17]. Таким чином, цей ареал розташований приблизно в районі від долин рік Шкумбін, Вьоса (в Албанії) і Вардар. Це територія, на якій здавна існувало та змішувалось грецьке, романське, албанське й румунське населення та яка, подібно до Македонії, за своїм географічним положенням та етнічною строкатістю символізує єдність і неподільність Балкан.

Дослідження балканізмів не зводиться до протиставлення «спільнослов'янська спадщина – запозичені балканські структури й елементи», а охоплює також проміжні, перехідні явища, які є результатом трансформації слов'янських вихідних мовних одиниць, змінених під впливом балканських механізмів і процесів. Тому поняття «балканізм» охоплює всі можливі трансформації граматичної структури, викликані якісними й кількісними змінами в умовах балканського мовного середовища [4, с. 128].

Спільні риси в генетично не близькоспорідних мовах уперше спостеріг І. Копітар (у 1820-х рр.). Він відзначив постпозицію згаданого артикля в албанській, румунській і болгарській мовах, заміну інфінітива кон'юнктивом та творення форм майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова, похідного від *volo* – «хотіти». Останні дві особливості властиві грецькій і частково сербській мовам [1, с. 8]. Пізніше до цих спільних для балканських мов рис Ф. Міклошич зарахував синкретизм родового й давального відмінків, паралельне вживання коротких і повних форм особових займенників, а також деякі фонетичні особливості, зокрема наявність середнього вокалу *ъ*, редукцію *a* в *ъ*, ротацізм тощо.

На думку Л. Лашкової, типи балканізмів повинні бути розділені на первинні, вторинні, запозичені цілком, створені на власній основі та частково запозичені. Науковець зауважує: «Необхідно визначити випадки запозиченої креативної процедури породжуючого механізму, у результаті чого створено однотипні структури з різною дис трибуцією, які типологічно споріднені. Такими є, наприклад, прояви редуплікації, які знаходимо у величезному діапазоні та в найбільш несподіваних секторах мовної матерії. Саме через хвилеподібний характер балканізаційних процесів більш доцільне окреслення рухливих зон, при цьому для кожного мовного явища необхідно враховувати

окремі показники. У кожній зоні необхідно розрізняти центр і периферію, що не мають повторюватися завжди стосовно різних процесів» [4, с. 132].

Допускається, що основний інвентар балканізмів у галузі фонетики, морфології та словотвору вже відомий. Найбільш повно спільні для всіх балканських мов риси подав В. Георгієв. Учений виділив такі риси:

1) подібність артикуляційної бази. Однакова артикуляція основних голосних (а, е, і, о). Відсутність фонологічних опозицій (короткі/довгі, закриті/відкриті, чисті/носові тощо). У болгарській, румунській, албанській мовах наявна також типова голосна фонема (ъ);

2) численні спільні лексичні елементи здебільшого запозичені з грецької чи турецької мов. Велика кількість мовних калюк. Так, болгарська та румунська мови, не будучи за походженням близькосторідними, мають у своєму словниковому складі 38% однакових чи подібних слів. У розмовній мові (і в діалектах) цей показник ще вищий [2, с. 402]. Репертуар турецьких (і грецьких) слів у балканських мовах майже однаковий;

3) збереження однакових чи схожих морфем;

4) розвиток однакових, подібних або паралельних морфологічних і синтаксичних елементів.

При цьому пункти 3 та 4 відбивають найбільш типові риси БМС. Це аналітичний спосіб творення вищого ступеня порівняння прикметників, звуження використання інфінітива, пролептичне вживання особових займенників, майже однакові форми давально-родового та знахідного відмінків особових займенників першої особи, змішування родового й давального відмінків (засвідчене також у фригійській мові), репризи тощо [2, с. 402].

Особливості, які характеризують мови центрального ареалу балканського союзу (румунської, албанської, болгарської та македонської), називають «основними (примарними) балканізмами» (тобто балканізмами першого порядку), а особливості, що трапляються лише в частині мов, іменують «другорядними (секундарними)» (тобто балканізмами другого порядку).

Г. Шаллер до основних балканізмів відносить ті міжмовні сходження, які підпадають під визначення «мовний союз», а до другорядних – сходження, що трапляються лише в двох мовах різних груп, наприклад, в албанській і румунській. Дослідник визначає 9 балканізмів першого порядку:

1) наявність в усіх мовах голосних (а, е, і, о, у), відсутність фонологічного протиставлення вокалів за часокількістю, відкритістю й назальністю; наявність середньоязикового звука в болгарській (-ъ), в албанській (-ë) і румунській (-ă) мовах;

2) збіг форм родового й давального відмінків в албанській, болгарській, македонській, румунській і новогрецькій мовах;

3) постпозитивний артикль у румунській, албанській, болгарській та македонській мовах;

4) аналітичне ступенювання в болгарській, македонській, румунській, албанській та новогрецькій мовах;

5) числівники від 11 до 19 в румунській, албанській, болгарській, македонській та сербській і хорватській мовах зі структурою *один на десяти*;

6) втрата інфінітива в новогрецькій, болгарській, македонській мовах та частковий його занепад у південно-албанських говірках;

7) творення форм майбутнього часу в новогрецькій, албанській, болгарській, македонській, сербській і хорватській мовах за допомогою дієслова зі значенням «хотіти»;

8) редуплікація об'єкта в болгарській, македонській, албанській і новогрецькій мовах та сербських і хорватських діалектах;

9) вживання коротких форм особового займенника в ролі присвійного в болгарській, македонській, румунській, албанській і новогрецькій мовах; до кола цих мов варто долучити, на нашу думку, також сербську мову.

Другорядними (секундарними) балканізмами Г. Шаллер вважає такі:

1) збіг вокальної системи більшості балканських мов у «болгарському» типі (у якому наявна фонема /ъ/), крім сербської та новогрецької;

2) відсутність артикля, коли іменник виступає з прийменником з в албанській і румунській мовах;

3) вживання вказівної частки з короткими (енклітичними) формами займенників у новогрецькій та південнослов'янських мовах [7, с. 2].

Крім цих мовних явищ, дослідження останнього часу дають змогу говорити про балканські мови як про код особливого роду. Так, у роботах Т. Цив'ян мова розглядається як найважливіша будівельна частина концепту *homo balkanicus*. Розроблено спосіб опису балканської моделі світу за допомогою бінарних опозицій, які пов'язані зі структурою простору, часу, кольором, соціальними категоріями тощо. Характерні риси сучасної балканістики, на думку Т. Цив'ян, полягають у тому, що вона, по-перше, вільно чи мимоволі прагне перейти межі тільки лінгвістики, тільки фольклору чи літератури тощо; по-друге, послаблюється інтерес до створення глобальних схем. Науковець вказує: «Виникає напружена увага до інших проблем, до тих, що описують *саме балканську ситуацію* (що коротко формулюється як єдність протилежностей чи монтаж унікального з неунікальних елементів), і відсилає до глибшого шару, який охоплює духовне життя Балкан – до проблеми комунікації в межах я/інший» [9, с. 3–5].

Для того щоб втриматися, вкорінитися на своєму місці та не бути віднесеним потоком *іншого*, *homo balkanicus* повинен був виробити особливе відчуття свого я, насамперед своєї мови, яка стає

майже відчутною субстанцією, матеріальним утіленням національної сутності, тією неминущою й абсолютною власністю, яке саме є здійсненням і найсильнішим вираженням свого я. Проте на Бал-

канах за втрати всього – незалежності, території, будинку та майна – «збереження мови сприймається як збереження основної власності, що отожднюється із життям» [9, с. 97–98].

Література

1. Асенова П. Балканско езикознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз / П. Асенова. – София, 1989. – 276 с.
2. Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе / В. Георгиев // Новое в лингвистике. – Вып. 6 : Языковые контакты. – М., 1972. – С. 398–419.
3. Иванчев С. Българският език – класически и екзотичен / С. Иванчев. – София : Народна просвета, 1988. – 240 с.
4. Лашкова Л. Основни балкански трансформации на славянските граматични модели и средства в българския език / Л. Лашкова // Общност и многообразие на славянските езици. – София : Академично славистично дружество, 1997. – С. 128–133.
5. Лашкова Л. За балканизацията на сърбохърватски и български / Л. Лашкова // Южнословенски филолог. – 1993. – XLIX. – С. 29–56.
6. Нерознак В. Типы языковых общностей: ареальная общность / В. Нерознак // Серия литературы и языка ИА СССР. – 1989. – Т. 48 – № 5. – С. 401–408.
7. Німчук В. Українська мова в її говорах та балканський мовний союз / В. Німчук // Щорічні записки з українського мовознавства. – О., 1996. – Вип. 4. – С. 1–9.
8. Трубецкой Н. Избранные труды по филологии / Н. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1987. – 560 с.
9. Цивьян Т. Лингвистические основы балканской модели мира / Т. Цивьян. – М. : Наука, 1990. – 207 с.
10. Sandfeld K. Linguistique balkanique Probleemes et rezultats / K. Sandfeld. – Paris, 1930. – 344 p.
11. Schaller H. Die Balkansprachen: Eine Einfuhrung in die Balkanologie / H. Schaller. – Heidelberg, 1975. – 236 s.